

The Role of Innovation in the System of Economic Relations

Djalilova Nigora Mavlonovna

Аннотация. Мазкур мақолада иқтисодий муносабатлар тизимида инновацияларнинг ўрни таҳлил қилиниб, Глобал инновацион индекс индекаторлари фаоллигини ошириб бориш бўйича илмий асосланган таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқилган.

Калит сўзлар: инновация, рақобат, инновацион индекс, инсон капитали

Кириш. Ҳозирги даврда долзарб бўлган инновациялар тушунчасини ва бу билан боғлиқ бўлган ижтимоий-иқтисодий жараёнларни тадқиқ қилиш ҳамда шу асосда мамлакатимизда инновацион ривожланиш жараёнини илмий асосда шакллантириш инфор­мацион технологияларнинг маълумотларни қайта ишлаш натижасида бутунлай янги билимлар ҳосил қилиб, янги кўринишдаги фаолият турларини яратишини англашни талаб қилади. Бу эса мамлакат иқтисодиёти, хусусан моддий ва номоддий ишлаб чиқаришнинг ривожланиши, рақобатбардош тайёр маҳсулотлар ишлаб чиқаришни кенгайтириш ва иқтисодий ўсишнинг асосий манбаи бўлиб қолишини англатади.

Мавзуга оид адабиётлар шарҳи. Ҳозирги кунда иқтисодий муносабатлар тизимида инновациянинг ўрнибўйича турлича ёндашувлар мавжуд. П.В.Родионов [Родионов П.В., 2012] фикрича: “Инновацион иқтисодиёт инсон капиталини ижодий салоҳиятига асосланган ҳолда бозор иштирокчилари ўртасидаги муносабатларни ишлаб чиқиш мажмуи. Бундай иқтисодиётда рақобат устунлиги харажатларни қисқартириш, замонавий илм-фан ютуқларига асосланган миллий иқтисодиётнинг товарлар ва хизматлар истеъмол хусусиятлари сифатини яхшилаш ҳисобига таъминла-нади”.

Аюпов Р.Х. ва Болтабоева Г.Р. [Аюпов Р.Х., Болтабоева Г.Р., 2013]: “Инновация – ҳаётга тадбиқ этилган ва тижоратда қимматга эга бўлган гўя бўлиб, у янги талабларни ярата олади, мавжуд талабларни самаралироқ равишда қондиради ва сарф-харажатлар ҳамда амалиётга тадбиқи натижаларининг оптимал нисбатида иқтисодий, инфор­мацион, экологик, ижтимоий ёки бошқача турдаги самара келтиради”, - деб таъкидлайдилар.

Натижа ва таҳлиллар. Инновацион иқтисодиёт мамлакат аҳолисининг турмуш даражасини оширишга хизмат қилувчи илм-фанни ривожлантириш, илғор технологиялардан самарали фойдаланиш, илмий тадқиқот натижаларини ишлаб чиқишга жорий қилиш, истеъмолчига янада яхши маҳсулот ва хизматларни тақдим этиш, янги турдаги маҳсулот (хизмат)лар ишлаб чиқишни талаб қилади. Шу билан бирга, инновацион иқтисодиёт чекланган ресурслардан самарали фойдаланиш, ўринбосар маҳсулот ва хизматлар ишлаб чиқиш, мавжуд имкониятлардан оқилона фойдаланиш, доимо янги мақсад ва режалар ишлаб чиқиш орқали мамла-кат аҳолисининг ҳаёт даражасини ошишига таъсир кўрсатади. Илм-фан ва техника ютуқларини кенг қўллаган ҳолда иқтисодиёт тармоқларига, ижтимоий ва бошқа соҳаларга замонавий инновацион технологияларни тезкор жорий этиш мамлакатимиз жадал ривожланишининг муҳим шарти ҳисобланади. Жамият ва давлат ҳаётининг барча соҳалари шиддат билан ривожланаётгани ислоҳотларни мамлакатимизнинг жаҳон цивилизацияси етакчилари қаторига кириш йўлида тез ва сифатли илгарилашни таъмин-лайдиган замонавий инновацион ғоялар, ишланмалар ва технологияларга асосланган ҳолда амалга оширишни тақозо этади. Шу билан бирга, ўтказилган таҳлил ишлаб чиқаришни модернизация, диверсификация қилиш, унинг ҳажмини ошириш ҳамда ички ва ташқи бозорларда рақобат-бардош маҳсулотлар турларини кенгайтириш борасидаги ишлар лозим даражада олиб борилмаётганини кўрсатди. Хусусан, бу борада кўплаб кўрсаткичларнинг мавжуд эмаслиги ва ишлар самарали мувофиқлашти-рилмагани сабабли мамлакатимиз сўнгги йилларда нуфузли ва обрўли халқаро тузилмалар томонидан тузиладиган Глобал инновацион индекс рейтингига иштирок этмаётган эди .

2020 йилнинг 2 сентябрь санасида Глобал инновацион индекс рейтингининг навбатдаги 2020 йил «Инновацияни ким молиялаштиради?» мавзусидаги 13-сон нашрдан чиқди. Ҳар йили 24 июль санасида чоп этилиши анъанага айланган нашр пандемия таъсири остида

кечиктирилгани маълум қилинган эди. Ўзбекистон бу йил 131 та мамлакатлар ичида 93-ўринни эгаллади. (2020 йили Швейцария – 1, Швеция – 2, АҚШ – 3, Россия – 47, Қозоғистон – 77, Қирғизистон – 94, Тожикистон – 109-ўринни эгаллади.)

Айтиб ўтилганидек, Ўзбекистон сўнги марта 2015 йилда 122-ўринни эгаллаган ва охириги йилларда умуман ГИИ рўйхатидан жой олмаган эди. (2015 йили Россия – 48, Қозоғистон – 82, Қирғизистон – 109, Тожикистон – 114 ўринни эгаллаган.)

ГИИ 2020 йил нашри 80 та индикатор ташкил топган. Шундан, 58 та индикатор миқдорий статистик маълумотларни талаб қилади. 18 та индикатор турли индекслардан иборат ва ниҳоят 4 та индикатор Жаҳон иқтисодий форуми томонидан ўтказиладиган сўровномалардан ташкил топади. ГИИда, шунингдек, «кириш» ва «чиқиш» индекслар тўпламлари мавжуд. «Кириш» индексларида инновацияларни жорий этиш учун мавжуд ресурслар ва шароитларнинг мавжудлиги баҳоланади. «Чиқиш» индексиди эса инновацияларнинг амалга оширишдаги амалий натижалар инobatга олинади. «Кириш» индекслари тўпламида Ўзбекистон 81-ўрин, «чиқиш» индикаторлар тўпламида эса 118-ўринни эгаллаган. Солиштирадиган бўлсак, 2015 йили «кириш» индекслар тўпламида 112-ўрин ва «чиқиш» индикаторлари кўрсаткичида эса 127-ўринни эгаллаган. «Кириш» индекс бўйича 31 поғона ва «чиқиш» индекси бўйича – 9 поғона юқорилаган. Бу дегани, ҳозирда юртимизда 5 йил аввалга нисбатан инновацияларни жорий этиш учун ресурслар ҳам ортган, шароитлар ҳам ижобий томонга ўзгарган.

2015 йилга нисбатан умумий рейтингда 29 поғонага юқорилар ёмон кўрсаткич эмас. Аммо буни, барибир, биз кутган кўрсаткич ҳам деб айта олмаймиз. Ҳозир «кириш» индекси тўпламидаги индикаторлар бўйича статистик маълумотларнинг барчаси сўнги йилларга тегишли эмаслиги (2015 йилдан 2018 йилгача бўлган статистик маълумотлар); 80 та кўрсаткичлардан 15 таси бўйича статистик маълумотларнинг мавжуд эмаслиги боис 2020 йилда рейтингда инobatга олинмагани; ва энг асосийси, «кириш» индексиди индикаторларининг натижалари «чиқиш» индексиди индикаторлар тўпламида биринчи йилнинг ўзида акс этмаслиги аниқланди. Яъни «кириш» индекси индикаторларидаги ўзгаришлар «чиқиш» индексиди индикаторларда бир неча йиллардан сўнг ўз натижасини бера бошлайди. Бу 2–3 йил вақтни талаб қилади. Масалан, юқори технологияли ишлаб чиқариш учун сарф этилган инвестицион маблағлар «кириш» индикаторлари тўпламида айнан шу йилда умумий рейтингга таъсир қилса-да, унинг натижаси, яъни юқори технологияли маҳсулотни ишлаб чиқариш ва экспорти йиллар давомида амалга ошириладиган жараёндир. Умуман, инновацион фаолиятни ривожлантириш ва унинг натижасини олиш қисқа муддатда амалга ошириладиган жараён эмас. Бунинг учун инсон ресурслари, яъни инсон капиталини ривожлантириш, молиявий харажатлар, ва албатта, вақт ўта муҳим ҳисобланади. Сўнги йиллардаги ислохотлар ва ҳозирда амалга ошираётган амалий чора-тадбирларимиз келгуси йилларда ГИИда янада аниқроқ акс эта боради.

2020 йилги ГИИ рейтингиди яна бир муҳим жиҳат - инновациялар бўйича ривожланган давлатлар (Швейцария, Швеция ва АҚШ) етакчилик қилаётган ва инновацияларнинг ривожланганлик даражаси ялпи ички маҳсулотга ва уни инновацион ривожланишга йўналтирилганлигига боғ-лиқ эканлиги кўринса-да, аслида инновацион ривожланиш Осиё давлатла-рига кўчгани яққол қайд этилди. Айниқса, Хитойнинг йиллар давомида кетма-кет 14-ўринни эгаллаши, Сингапур (8-ўрин) ва Корея (10-ўрин) давлатларининг юқори ўнталикка кириши бунинг очик исботидир. Шуниси қизиқки, 2020 йилги ГИИ рейтинг

маълумотларига кўра, 25 давлат ўз иқтисодий ривожланишига нисбатан жуда яхши кўрсаткичларга эришган, бу қаторда 8 та Африка мамлакатлари ҳам жой олган.

Ўзбекистон хусусан, 2015 йилга нисбатан, инфратузилмавий ривож-ланишда 101-ўриндан 72-ўринга кўтарилган (29 ўринга). Бунда асосан Ахборот-коммуникация технологиялари, шу жумладан Интернет тармоғи-дан фойдаланиш кўрсаткичи бўйича аҳолининг ахборот-коммуникация технологияларига уланиш имкониятлари ортганлигини билсак бўлади (36 ўринга юқорилаган). Шунингдек, электрон ҳукумат хизматлари кўрсаткичида 24-ўринга юқорилаган. Бу, албатта, сўнгги йилларда мамлакатда рақамли иқтисодиётни ривожлантиришга қаратилган ислохотларнинг дастлабки натижаларидир. **Ўзбекистоннинг Глобал инновацион индексга қайта киритилиб баҳоланиши мамлакатнинг келгуси ривожланиши учун ва мамлакатдаги корхоналар рақобатбардошлигини ошириш, аҳолининг турмуш сифатини оширишда жуда катта аҳамиятга эга.** ГИИ кўрсаткичлари иқтисодиётнинг деярли барча жабҳаларини қамраб олган. Бу жабҳалар бугунги кунда ҳаммининг эътиборида бўлиб турган тиббиёт, таълим, институционал ривожланиш, кишлок хўжалиги, саноат, энергетика, банк ва молия каби деярли барча соҳаларни ўз ичига олади. Ушбу иқтисодиёт тармоқларининг холис статистик маълумотлар билан баҳоланиши ва дунё мамлакатлари иқтисодиётларининг мунтазам тарзда таққослаб борилиши, мамлакат иқтисодиётини ривожлантиришдаги асосий йўналишларни белгилаб олишда, оддийроқ қилиб айтганда, «шпаргалка» бўлиб хизмат қилиши мумкин. Бу индексни чуқур таҳлил этилса, бутун дунё мамлакатларининг иқтисодий ривожланишдаги тажрибаларини ўрганиш мумкин.

ГИИ алоҳида индикаторларидаги эгаллаган ўрнимиздан келиб чиқиб, иқтисодий ва ижтимоий ислохотларнинг асосий йўналишларини белгилаб олишимиз ва жаҳон тажрибасидан келиб чиқиб, зарурий чораларни кўри-шимиз зарур. Шунингдек, ГИИ кўрсаткичлари ҳар бир иқтисодиётнинг кучли ва заиф томонларини аниқлашга имкон беради.

Ўзбекистон Республикаси аҳолисининг кундалик ҳаёт тарзини яхшилашга, иш билан бандлигини таъминлашга, истеъмол маҳсулотлари турларини кўпайтиришга, умуман олганда яхши ҳаёт кечиришга эришишда инновацион иқтисодиётнинг роли кучли аҳамиятга эга. Инновацион иқтисодиёт ривожланган сари мамлакатда ўзгаришларга бўлган қизиқиш ортади, хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятида инновацион ишланмалар билан ишлаш кўникмалари шаклланади, ҳар бир шахс инновацион ғоя ёрдамида тадбиркорлик билан шуғулланишга интилади, ҳар бир тармоқ халқаро даражадаги корхоналар билан рақобатлаша олиш даражасига эришади. Ҳозирги вақтда инновация бозор эҳтиёжларини яхшироқ қондириш, ишлаб чиқариш харажатларини рақобатчиларига нисбатан пасайтириш ҳисобига тадбиркорнинг оладиган фойдасини кўпайтиришнинг асосий воситаси бўлиб бормоқда. Давлатнинг инновацияга оид сиёсатини амалга ошириш пировардида энг аввало, аҳолини ҳаёт кечириш даражаси ошиб бормоқда ва шу билан бирга инновацион фаолият рағбатлантирилмоқда. Мамлакатимизда иқтисодиёт-нинг асосий тармоқларни модернизация қилиш ва техник янгилаш, жаҳон бозорида рақобатбардошликни таъминлайдиган замонавий инновацион технологияларини жорий қилиш ҳамда инновацион лойиҳаларни рағбатлантириш борасида кўплаб амалий ишлар амалга оширилмоқда. Ўзбекистон Республикаси Президентининг ноёб илмий-техник ускуналар-дан жамоавий фойдаланиш марказларини ташкил этиш, илмий-тадқиқот ва тажриба-конструкторлик ишларига сарфланадиган давлат харажатларини кўпайтириш

ва 2021 йилда бу кўрсаткични ялпи ички маҳсулот ҳажми-нинг 0,8 фоизига етказиш, инновацион фаолиятни молиялаштириш бўйича махсус институтлар (инновация жамғармалари, инновация банклари, венчур жамғармалари) ташкил этиш, стартап лойиҳалар учун технопарк ташкил этиш орқали мамлакатимизда дастурий маҳсулотлар ишлаб чиқиш тармоғини ривожлантириш каби стратегик йўналишларга эътибори бу борадаги ишларга мисол бўла олади. Инновация жорий қилинган ташкилотлар сони, жами жорий қилинган инновациялар маълумотлардан кўринадики, 2020 йилда Ўзбекистон Республикасида инновациялар жорий қилган ташкилотлар ва инновацияларнинг энг кўп сони Тошкент шаҳрида, энг кам сони эса Қашқадарё ва Жиззах вилоятларида тўғри келмоқда. Инновациялар сонини кўпайиши бевосита илмий тадқиқотлар ва тадбиркорлик фаолияти комбинацияси билан ўзаро боғлиқ равишда содир бўлади. Мамлакатда инновацион фаолиятни ривожланиши тармоқлараро ва тармоқ ичидаги кучли рақобат муҳитини шакллантиради. Юртимизда фаолият кўрсатаётган корхоналарнинг рақобатбардошлигини таъминлаш мақсадида маҳсулот таннархига киритиладиган харажатларни қисқар-тириш бўйича маҳаллийлаштириш дастури ишлаб чиқилди. Тармоқлар бўйича таннарх ўртача 10 фоизга қисқартирилган бўлса-да, кимё ва енгил саноат, автомобилсозлик, қурилиш материаллари ва бошқа бир қатор тармоқларнинг айрим маҳсулотлари қимматлиги сабабли ташқи бозор-ларда рақобатдош бўла олмаяпти. Юртимизда энг кўп сонли корхоналар фаолият кўрсатаётган тармоқлардан бири бу енгил саноатдир. Енгил саноат тармоғи рақобатбардошлигини ошириш, тармоқ корхоналарини замонавий техника-технологиялар билан таъминлаш, импорт маҳсулотлар билан сифат жиҳатдан рақобатлаша олиш салоҳиятига эришиш тармоқ-нинг долзарб масалаларидан саналади. Шу билан бирга, Республика тўқимачилик саноатининг жадал ривожланишини таъминлаш, юқори сифатли ва рақобатбардош тайёр маҳсулотлар ишлаб чиқаришни кенгайтириш, уни йирик хорижий бозорларга янада илгари суриш, шунингдек, 2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожланти-ришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясида белгиланган вазифаларни изчил амалга ошириш мақсадида Ўзбекистон Республикасининг Президенти Ш.Мирзиёев томонидан 2017 йил 14 декабрьдаги ПФ-5285-сонли “Тўқимачилик ва тикув-трикотаж саноатини жадал ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги фармонида тўқима-чилик саноатининг иқтисодийётидаги улушини ошириш, мамлакатда ишлаб чиқарилаётган тўқимачилик маҳсулотларининг, энг аввало, юқори қўшилган қийматли рақобатбардош тўқимачилик маҳсулотларини юқори технологик ишлаб чиқаришга қайта йўналтириш орқали ҳажми ва сифатини ошириш, тўқимачилик саноатининг бошқарув тизимини илғор менежмент технологиялари, тармоқ корхоналарига ҳар томонлама кўмаклашиш ва қўллаб-қувватлашнинг, шу жумладан уларнинг ривожла-нишига тўсқинлик қилувчи муаммоларни ҳал этишда самарали шаклла-рини жорий этган ҳолда тубдан қайта кўриб чиқиш каби амалга ошири-лиши зарур бўлган вазифалар белгиланган. Тўқимачилик ва тикув-трикотаж саноати билан бирга пахта тозалаш, чарм-атторлик, поябзал, кўнчилик, ипак ишлаб чиқариш саноат соҳалари ҳам енгил саноат тармоғига киради. Тармоқда корхоналар сонини кўплиги, истеъмолчилар талабининг ўзгарувчанлиги, давлатнинг олиб бораётган сиёсати енгил саноат тармоғида кучли рақобатни вужудга келишига сабабчи бўлди.

Рақобат хўжалик юритувчи субъектларни ривожлантирувчи куч ва бозор иқтисодийётининг асосий қонунидир. Рақобат - хўжалик юритувчи субъектларнинг (рақобатчиларнинг) мусобақалашуви бўлиб, бунда улар-нинг мустақил ҳаракатлари

улардан ҳар бирининг товар ёки молия бозо-ридаги товар муомаласининг умумий шарт-шароитларига бир томонлама тартибда таъсир кўрсатиш имкониятини истисно этади ёки чеклайди. Рақобат тушунчасини англаш бўйича миллий ва хорижий адабиётларни ўрганиш натижасида асосий учта ёндашув борлиги аниқланди, биринчи ёндашувда рақобат бозорда энг яхши натижага эришиш учун ўзаро қарама-қаршилик, кураш, мусобақалашув маъноларида келади, иккинчи ёндашув бўйича яъни классик ёндашув нуқтаи – назаридан рақобат талаб ва таклифни мувозанатлаштирувчи бозор механизмнинг элементи сифатида таърифланади, учинчи ёндашув бўйича эса иқтисодчи олимлар рақобатни бозор хусусиятларини баҳолаш мезони нуқтаи – назаридан кўриб чиққанлар. Британиялик олим классик иқтисодий мактаб асосчилардан бири А.Смит рақобатга бозор воситалари ўртасида маҳсулотни сотишни энг мақбул шароитлари учун олиб бориладиган соф қарама – қаршилик. Рақобат бу бозордаги “кўринмас қўл” бўлиб, иштирокчилар фаолиятини мувофиқлаштириб туради деб таъриф берган. Рақобат бозорнинг асосий қонуни бўлиб, бозорни тартибга солишга ва ресурсларни ҳудуд бўйлаб тарқатилишига хизмат қилади, шунингдек, инновацион фаолият билан шуғулланишга мажбур этиш каби вазифаларни бажаради. Рақобат (лотинча «sopsiggege» – қарама-қарши, мусобақалашмоқ маъноларида) – иқтисодий фаолият иштирокчиларининг ўз манфаатларидан келиб чиқиб, муайян мақсадларга эришиш учун битта бозорда фаолият кўрсатаётган бир неча компанияларнинг (хўжалик субъектларининг) курашидир. Умуман олганда, рақобат корхоналарни бозорда ўз ўрнини сақлаб қолиши ва даромадларини ошириши учун инновацион маҳсулотлар яратиш имконини беради. Шунингдек, соф рақобат бозори инновация ва инновацион ишланмаларнинг асосий ташувчиси ҳисобланади. Рақобат айниқса, инновацион иқтисодиётни ташкил этишда кучли бўлиб, у корхоналар ўртасида инновацияга бўлган талабни ошишига таъсир қилади.

Инновация корхоналарнинг ташкилий тузилмаларидаги турли бўғин-лар фаолиятини ўзгаришига таъсир этади. Натижада ҳудуд, минтақа, жаҳон миқёсидаги рақобатда устунлик қилиш имконияти юзага келади. Шунингдек, рақобатбардошлик янги ғояларни тижоратлаштириш, янги маҳсулот ва жараёнларни ишлаб чиқиш, бизнесни янги усул орқали амалга ошириш билан боғлиқ бўлган ахборот ва кўникмаларнинг жамланмасини назарда тутаяди. Рақобатбардошлик инновациялар ва билимлар занжири ҳисобланади. Бунда билим инновацияни ёки инновация билимни талаб этиши мумкин. Инновация жараён бўлса билим рецепт ва қайта ишлана-диган ингредиентлардан иборат. Шунинг учун билим, инновация ва рақо-батбардошлик тушунчалари ўртасидаги муносабатлар ўзаро боғлиқ. Хулоса қилиб айтганда, иқтисодий муносабатлар субъектларининг рақо-батбардошлигини таъминлашда инновацияни ривожлантириш кучли аҳамиятга эга. Инновация ривожини давлат томонидан қўллаб-қувват-ланишга, зарур шароит ва муҳит яратилишига, мамлакатда илм-фан тарақ-қиётига боғлиқ. Демак, рақобат – тинимсиз ҳаракатга, инновация билан шуғулланишга, мавжуд имкониятлардан оқилона фойдаланиш эвазига юқори самарадорликка эришишга ундовчи куч.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикасининг “Рақобат тўғрисида”ги Қонуни. 06.01.2012 й. № ЎРҚ-319.
2. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг 2018 йил 21 сентябрдаги ПФ-5544-сонли 2019 — 2021 йилларда Ўзбекистон

3. Республикасини инновацион ривожлантириш стратегиясини тасдиқлаш тўғрисидаги фармони.
4. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг 2017 йил 14 декабрдаги ПФ-5285-сонли “Тўқимачилик ва тикув-трикотаж саноатини жадал ривожлантириш чоратadbирлари тўғрисида”ги фармони
5. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг 2020 йил 24 январдаги Олий Мажлисга Мурожаатномаси..
6. Мирзиёев Ш.М. Танқидий таҳлил, катъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик - ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қoидаси бўлиши керак.
7. Аюпов Р.Х., Болтабoева Г.Р. Ўзбекистонда инновацион иқтисодиётни шакллантириш муаммолари ва ечимлари. Т.: ТМИ, 2013, 202 бет.
8. Родионов П.В. Дискретность развития инновационной экономики. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата экономических наук. – М.: 2012. 25 с. 14-б.
9. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов. пер. с англ. - М.: Эксмо, 2007. - 960 с. – 175 б.